

ISBN 978-86-82873-15-0

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
С А Н У

ЗБОРНИК РАДОВА I

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома, дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ, др Слободан Реметић, дописни члан АНУРС, др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:
Срето Танасић

БЕОГРАД
2007

ISBN 978-86-82873-15-0, p. (131–149)

УДК 811.1'63.4'374

811.163.41–119

2007.

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

ПРВА ЛЕКСИКОГРАФСКА ШКОЛА У ИНСТИТУТУ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

У раду је представљено заснивање и довековни развој Београдске лексикографске школе организоване око израде вишетомног тезаурусног Речника САНУ. Показано је да је она своје теоријско-методолошко уобличиће добила тек у рукопису Упутстава за израду Речника, чија су правила настајала на теоријским основама ондашње српске филологије и лингвистике и у лексикографској пракси израде првог тома Речника крајем педесетих година XX века.

Кључне речи: Београдска лексикографска школа, основни принципи лексикографске обраде, Речник САНУ, српска дескриптивна лексикографија

1.0. Година јубилеја Института за српски језик САНУ (Институт је основан 1947) обавезује нас да наведену тему изложимо уз кратко подсећање на историјат оснивања ове значајне установе и њеног првог пројекта тезаурусног Академијиног Речника, најзначајнијег националног лингвистичког и културног пројекта.

Кратак историјат рада на Речнику САНУ¹

1.1. Подстицај да се отпочне рад на овом Речнику дао је Стојан Новаковић, академик и једно време председник Српске академије наука, када је поводом стогодишњице рођења Вука Караџића 1887. год. упутио Академији посланицу под насловом „Српска краљевска академија и неговање језика српског“. У тој посланици Новаковић је образложио потребу издавања речника и дао упутства шта би све требало да уђе у речник и како би требало да се он ради.

¹ Пуни назив Речника *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* у раду ће се наводити као Речник САНУ или само Речник. Историјат његовог настанка представљен је углавном на основу Белићевог *Увода*, публикованог уз први том Речника 1959.

Пошто на ову посланицу Академија није одмах одговорила предузимањем рада на речнику, 1893. год. С. Новаковић подноси Академији предлог да се за отпочињање рада на речнику установи Лексикографски одсек, и одређује задатке које би требало да испуни нови „Српски Речник“. Исте године одлуком Академије установљен је Лексикографски одсек искључиво од академика и дописних чланова. У Одсек су ушли С. Новаковић као председник, а затим: С. Вуловић, П. Ђорђевић, М. Ђ. Милићевић, Љ. Стојановић и др. Тада је отпочео организован рад на прикупљању језичке грађе, а у Одсек су ушли и сарадници који нису били чланови Академије. За секретара је изабран Момчило Иванић. Он је углавном руководио радом на скупљању грађе за Речник од 1894. до 1916, до своје смрти, а 1913. урадио је прву Огледну свеску Речника.

1.2. Тако је на скупљању грађе и састављању Речника до Првог светског рата највише урадио Момчило Иванић. У ратним годинама и у годинама окупације земље до краја 1918. год., због тешких прилика и у земљи и у Академији, није било могућности да се рад на Речнику настави све до 1925. год. Ипак је 1920. год. обновљен Лексикографски одсек, у који улазе Љ. Стојановић и А. Белић, као и бројнији спољашњи сарадници. Пословима у Одсеку је руководио А. Белић. Он је, сређујући прилике заједно са ондашњим секретаром Мирком Поповићем, предложио корените измене у раду. Солидно је обрађена сакупљена грађа Речника, која је касније редовно допуњавана и поправљана, а организовано попуњавање грађе наставило се све до деведесетих година XX века, до распада српскохрватске језичке и државне заједнице.

1.3. Рад у Одсеку уз непрекидно мењање сарадника одвијао се по предвиђеном плану све до 1941. год., када је, окупацијом Србије, завршен други период у развоју лексикографске школе. У овом периоду припремана је нова Огледна свеска речника, у чијој изради није учествовао А. Белић јер је био удаљен из Академије 1941. год. Свеска носи годину објављивања 1944. иако је публикована тек по завршетку рата.

1.4. Даљи рад на Речнику настављен је после ослобођења, оснивањем Института 1947. год., са управником А. Белићем и тројицом сарадника. Број сарадника се постепено повећавао, али је у читавом периоду, од самог почетка па до данашњих дана, тај број непрекидно осцилирао, и што се тиче стално запослених и спољашњих сарадника.

У време израде првог тома, осим А. Белића, стални научни сарадници били су само М. Московљевић и Ирена Грицкат, али је било и десетак стручних сарадника. Осим њих у Институту су били ангажовани и хонорарни научни сарадници: Глиша Елезовић, Михаило Стевановић, Радомир Алексић, Миливој Павловић и око 20 стручних

сарадника и асистената, међу којима су били и данас позната имена: Милан Вујаклија, Драгутин Симоновић, Митар Пешикан и др.

Први том Речника, објављен 1959. год., потписао је А. Белић у својству главног уредника, а прву уредничку екипу сачињавали су: М. Московљевић, М. Стевановић, М. Павловић и Р. Алексић.

1.5. После смрти А. Белића (1960) укинута је функција главног уредника, а уређивање је пренесено на цео Уређивачки одбор. Уређивачки одбор чинили су уредници књиге и уредници појединих секција. На челу Уређивачког одбора, све до десете књиге, био је М. Стевановић; од једанаестог до шеснаестог тома М. Пешикан; у време израде шеснаестог тома Мирослав Николић, седамнаестог Милица Радовић-Теших, а сада, у време израде осамнаестог тома, Стана Ристић.

1.6. У току израде првог тома Речника установљен је систем фазне израде текста, који се задржао до данас: основна обрада текста и редакција текста у више фаза. Методологија рада, осим оне садржане у рукопису Упутстава², дорађивана је у току рада у међусобним консултацијама или на редовним састанцима.

1.7. Од оснивања Института до данас у њему је заснивано више пројеката, а после 2003. год. рад у Институту је организован у оквиру пет научноистраживачких пројеката. Израда Речника одвија се у оквиру пројекта *Лингвистичка исцртавања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, са тимом од 25 стално запослених сарадника. Предност овог тима је у младом перспективном кадру. Они вредно уче лексикографску вештину и прате савремене теоријске токове, спремни да са традиционалне лексикографије закораче у компјутерску лексикографију и да користе све предности рачунарске технике и капацитете корпусне лингвистике, како у тимском лексикографском раду тако и у свом индивидуалном истраживачком раду.

1.8. Од самог почетка до данас сарадници Лексикографског одсека односно Института за српски језик, осим лексикографијом и лексикологијом, бавили су се и другим областима српског језика: историјом језика, дијалектологијом, савременим српским књижевним језиком и општим лингвистичким питањима. Резултати тих истраживања објављивани су у институтским часописима, од којих неки имају дугу традицију, и данас редовно излазе. То су: *Српски дијалектолошки зборник* (1903), *Јужнословенски филолог* (1913), *Наш језик* (1932) и едиција *Библиотека Јужнословенског филолога*. У најновије

² Пуни подаци о извору дати су у списку литературе.

време покренут је и електронски часопис *Лингвистичке актуелности* (2000) и нова едиција *Монографије* (2004).

Формирање и развој Београдске лексикографске школе

2.0. Целокупан начин рада на Речнику, од његовог заснивања до најновијег времена, био је и прва, права школа за сараднике Института, у којој су се решавала и научна и техничка питања. После треће огледне свеске Речника и лексикографске праксе, која се стицала у изради првог тома до 1954. год., како се види из Белићевог *Увода*, већ се може говорити о концепцијским, теоријским и методолошким поставкама ове лексикографске школе. До наведене године било је укупно обрађено 93.829 речи (од *a* до *u*), на основу чега се може рећи да су амбициозни планови ондашње Управе Института да сваке године буде штампана бар по једна књига, били сасвим реални. Међутим, да је и тада било неких проблема око штампања, редиговања или припреме за штампу урађених томова, показује чињеница да је први том одштампан тек 1959. год. и он је обухватио слово *a* и већи део слова *b*, а седми том, са завршеним словом *z* и почетим словом *u*, штампан је тек 1971. год.

2.1. Методолошко-теоријско утемељење београдске лексикографске школе представљено је у *Упутствима за израду речника*, сачињеним за интерну употребу. Осим инструкција за израду речника Упутства представљају и лингвистичко-лексикографска начела тадашње науке о језику, начела на којима се формирала и развијала и прва лексикографска школа. Зато ћемо се у представљању ове школе често позивати на текст овог рукописа.

О ауторима овог Упутства и начину како су сачињена нема записаног сведочанства, али је прикупљена сазнања публиковао Е. Фекете у јубиларном тексту 1993. год. Према овом тексту у изради Упутстава, осим А. Белића, суделовали су и други сарадници: М. Стевановић, Г. Елезовић, Р. Алексић, М. Московљевић, Р. Бошковић, И. Грицкат, М. Ивић, П. Ивић и М. Пешикан. Неки од њих познати су данас као експерти у овој области, јер су им лексикографија и рад на Речнику постали основна лингвистичка и професионална преокупација. Најистакнутији су И. Грицкат и М. Пешикан, који су највише допринели коначној верзији текста Упутстава. Већину решења за текуће проблеме дао је М. Пешикан (исп. Фекете 1993: 33–34). Они су нашој науци о језику дали значајне резултате и у другим областима: историји језика, теоријској лингвистици, дијалектологији и др.

2.2. Првобитни текст Упутстава, нажалост, није допуњаван у каснијем раду, мада су многа нова питања и начелно решавана. Ти нови, допунски лексикографски поступци³ нису до сада пописани и представљени стручној и научној јавности, него су расути по објављеним томовима Речника (до сада је објављено 17. томова, а 18. том би требало да се заврши до краја 2008), па се за ову прилику не могу узимати у представљању београдске лексикографске школе. Новина и одступања од неких правила, свакако има, и било би добро да се и они истраже и опишу како би се пратио континуирани развој ове лексикографске школе.

2.3. Израдом Упутстава желело се постићи да рад на Речнику, као колективном делу, буде уједначен у свим поступцима, па су донете начелне одредбе у вези са следећим питањима: одређивањем корпуса Речника на просторној, временској и функционално-стилској равни; одређивањем нормативног статуса лексике; одређивањем значења и синтаксичке улоге речи; потврђивањем значења и употребе речи одговарајућим примерима из писаних извора и збирки речи, са тачним навођењем свих података (исп. исто: 35–36).

Није било лако успоставити и спровести јединствену методологију у једном оваквом коауторском делу, на чијој изради су се мењали не само сарадници једне генерације, него више њих, па је и методологија рада преиспитивана, дорађивана и мењана, што се може пратити на основу првих лексикографских огледа у три свеске (1913, 1944. и 1953), а затим и на основу објављених седамнаест томова Речника (исп. исто: 31–33).

3.0. Формирање лексикографске школе отпочиње са првим припремама за израду Речника САНУ, а у њеном развоју до шездесетих година XX века могу се издвојити три периода, која ће у даљем излагању бити представљена.

3.1. Још је С. Новаковић уз свој предлог за израду српског речника дао и основна упутства како ће се речник радити. Једно од њих односило се на одређивање речничког корпуса, у који би требало да уђу „не само . . . песници, приповедачи, правници, моралисти, историци итд. од Доситија на овамо . . . него и сви остали писци, у којих има прилога за попуну оне потпуности речника по *круговима језика*, коју смо ми у овоме смишљању поставили као идеал. И сами државни и политички списи ваљало би да се у извесној мери уврсте у исту линију“ (цитирано према Белић 1959: IX) (део текста истакла С. Р.). Поста-

³ О лексикографским поступцима и лексикографском метајезику у Речнику САНУ в. Ристић 2006: 79–134.

вљени идеал је предвиђао да Речник треба да обухвати „све живе лексикографске стране данашњег књижевног, пословног и просветног језика српског“.

У основним поставкама, као што показује цитат, предвиђа се функционално-стилска покривеност лексике српског језика, јер се под писаним изворима не подразумевају само извори из књижевности, него сви извори писаног језика, па и сами политички и административни списи. Критеријум ограничавања корпуса тезаурусног речника изостављањем ономастике, постављен од С. Новаковића, у пракси није потпуно спроведен, него само у виду ограниченог уношења овог типа лексике. Осим овог ограничења, С. Новаковић предлаже да се из корпуса изостављају и „тамне речи (као из загонетака) и сав речнику књижевног језика несродан материјал“, и да се да више простора „фразеологији, гранању значења“⁴ и свему ономе што обогаћује језик.

3.2. Занимљиво је Новаковићево схватање обима и улоге народне лексике као дела речничког корпуса, које подразумева одабир оног дела који чини основицу за развој и надградњу књижевног језика: „Задатак новог *Српског Речника* ... био би ... да с нарочитом пажњом лексикографски обради баш ову другу страну рада на тековинама за српски народно-књижевни језик, а то учини више у књижевно-лингвистичком него ли у научно-лингвистичком правцу, да тиме уједно збере ... сав рад новијег времена, рад којим се, управо, једино народни језик и претвара у књижевни“ (исто: X). И од тог става и поимања улоге народног језика у стварању књижевног језика касније се одступило, па је критеријум избора народне лексике постепено сведен на најмању меру, што је условило повећавање обима речничког корпуса.

У лексикографским поставкама С. Новаковића за прикупљање речи из народних говора препоручује се израда упитника, и то „према различним врстама радиности“, па је уз *Позив* за прикупљање грађе из народних говора 1899. год. објављено и *Упутство за куйљење речи њо народу*.

3.3. У својим препорукама С. Новаковић се позива на лексикографска искуства из других средина: Румуније, Русије и других европских средина, чиме у српску лексикографију уграђује и тековине актуелне европске лексикографије свога времена.

4.0. Допринос формирању лексикографске школе у домену методологије прикупљања и сређивања грађе дао је и М. Иванић, секретар Одсека, који је све време од оснивања Одсека до своје смрти

⁴ Делови под наводницима цитирани према Белић 1959: IX. За друге мање делове текста, који су наведени према истом извору, даље у раду се неће наводити страна.

1916, водио послове око прикупљања грађе. Он се Огледном свеском објављаном 1913. год.⁵ окушао и као лексикограф, држећи се углавном оних принципа које је предложио С. Новаковић. Међутим, он је покушао да уведе и дијакхрони принцип у обради лексике савременог језика проширујући корпус лексиком из ранијих периода, и то из неколико највреднијих књижевних дела „покрајинске“ књижевности (А. Качића-Миошића, М. А. Релковића, Канижлића и др.). Овај принцип се није могао одржати, јер се обрадом историјске лексике у речнику савременог језика не доприноси ни повезаности са историјским развјетком језика ни бољем објашњењу речи савременог језика, што су били Иванићеви разлози за увођење овог поступка.

4.1. А. Белић у *Уводу* замера Иванићу на уздржљивости према хрватским писцима, јер је за своју Свеску узео само неколико дела новијих хрватских писаца, и то веома опрезно и пробирљиво. Уопште, Иванић је у избору корпуса више места давао лексици из писаних научних дела и пословних списа, са циљем да што боље представи ондашњи „српски књижевни и пословни језик“. Он се у дефинисању речи држао и вуковске вишејезичне лексикографске традиције уносећи на крају, у „белешкама“, и латинско, немачко или француско тумачење значења, што се, као поступак вишејезичних речника, из оправданих разлога није могло одржати у дескриптивном речнику.

4.2. Београдска лексикографска школа имала је иза себе лексикографску традицију ширег српскохрватског подручја (историјски и савремени речници српских и хрватских аутора), као и значајно лексикографско искуство стицано у изради првих томова великог Рјечника ЈАЗУ⁶, што се узимало у обзир не само у домену преузимања корпуса, него и у домену примене постојећих лексикографских поступака. То се види и из чињенице да је за оцењивање Иванићеве Огледне свеске позван и Т. Маретић, у то време уредник Рјечника ЈАЗУ. Маретићеве замерке односиле су се на преопширност Свеске, па препоручује да се цео Речник израђује у мањем обиму, не више од четири књиге. Најозбиљније Маретићеве замерке односиле су се на изостављање имена „хрватски“ у називу Речника. Белић у *Уводу* прихвата оправданост овакве замерке, али Иванићев поступак правда чињени-

⁵ Свеска је штампана као огледно издање бр. 1 под насловом „Српски речник књижевног и народног језика по материјалу Лексикографског одсека Српске краљ. академије“.

⁶ Пуни назив овог вишетомног академијског историјског речника, који је рађен у ЈАЗУ, гласи: *Рјечник хрватског или српског језика*.

цом да је тај назив Иванић изоставио због малог удела корпуса из дела хрватских писаца.

4.3. У овом првом периоду у поступку прикупљања грађе водило се рачуна да се избор лексема из писаних извора повери стручњацима из различитих области према типу извора, што је у овом делу рада дало добре резултате. Међутим, у делу преписивања изабраних речи, иако су бирани образовани преписивачи, нису постигнути задовољавајући резултати. Направљен је пропуст што преписивани корпус није одмах прегледан и дорађиван, па је у каснијим сређивањима остало доста несређених листића, што и данас представља озбиљне тешкоће у раду са оваквим листићима.

5.0. Настанак Београдске лексикографске школе тесно је повезан са именом А. Белића. Његов ангажман започет је у другом периоду рада на Речнику, после Првог светског рата 1920. год., када је изабран за председника обновљеног Одсека.

5.1. Уз помоћ сарадника који су у Одсеку радили организовао је свестрано испитивање прикупљеног корпуса и по садржају и по форми, и одредио приоритетне задатке у даљем раду, унапређујући лексикографске поступке у сређивању и комплетирању грађе. Нарочита пажња морала се посветити попуњавању речничког корпуса грађом из хрватске књижевности, затим из листова и часописа од почетка XIX века до најновијег времена. Уведен је поступак провере и узбуђавања листића, затим допуњавање грађе из нових писаних извора и народних говора. За прикупљање народне лексике дорађена је методологија рада на терену. Тако је М. Павловић 1949. год. израдио карту збирки речи и саставио *Упутства за рад на терену*.

5.2.0. Нормалан рад прекинуо је Други светски рат, а већ је 1941. год. Белић одстрањен из Одсека. За то време, на захтев окупационих власти, рађена је друга огледна свеска. Пословима је руководио Х. Барић, новопостављени руководилац, а огледну свеску су, поред постојећих чланова Лексикографског одсека, радили и нови чланови: књижевник Сима Пандуровић и лингвисти Радосав Бошковић, Јован Вуковић.

5.2.1. Посао на изради Огледне свеске изнео је Радосав Бошковић. И ова свеска носи нека обележја београдске лексикографске школе. Новина је у уношењу нових редакцијских речи, којих у грађи нема. Одређује се лингвистички профил Речника, а то значи да би он по облику требало да представља инвентар речи „без књижевних хапакса“ и тзв. „књижевничких актуализација“, а да по садржини представља лексикографску анализу са нарочитим истицањем „стилистичке атмосфере наше језичке данашњице“. Ова два контрадикторна захтева нису могла бити реализована ни у Огледној свесци, па је у њој би-

ло и „хапакса“ и „књижевних актуализација“, јер се без таквих примера, како истиче и Белић у свом *Уводу*, не може представити „стилистичка атмосфера“ уопште.

5.2.2. Оно што је прихватљиво у наведеним поставкама Р. Бошковића јесте подржавање и разрађивање лингвистичке концепције у методологији израде Речника. Она, према овим поставкама, мора бити заступљена у свим фазама израде: и у одабирању грађе, и у одређивању значења, и у редоследу значења, и у стилистичкој и граматичкој обради лексема, и у представљању појединих граматичких категорија. Речи и примери који илуструју њихова значења бирају се пре свега на основу њихових језичких карактеристика, а естетски и други критеријуми долазе на другом месту.

5.2.3. Лингвистички карактер Речника у целини се огледа у лингвистичком опису лексема а не њиховом енциклопедијском опису. Овај приступ у одређивању значења речи, прихваћен у Београдској лексикографској школи, задржао се у изради Речника до данас. То значи да се у Речнику на првом месту обрађује значење речи и њихова употреба у реченици. Граматичка обрада речи, која је по белићевској концепцији подразумевала само бележење промене облика или акцента ради лакшег разумевања речи, у новије време је знатно проширена, мада сама концепција ове обраде још није довољно системски разрађена. Уношење пробраних примера као потврде значења и употребе речи представља још један поступак белићевске школе, који се задржао до данас.

5.2.4. И поред свега наведеног, у овом другом периоду развоја Београдске лексикографске школе, као и у њеном првом периоду, евидентно је одступање од првобитне концепције С. Новаковића, и то у делу у коме се истиче да је Речник на првом месту речник нашег књижевног језика, а тек после тога и народног језика. И у другој огледној свесци нема ограничења у избору народне лексике, а задржава се и дијахрони приступ, па се корпус проширује целокупном лексиком народних говора без изузетка и историјском лексиком из Даничићевог речника.

6.0. По Е. Фекетеу, завршна и најзначајнија фаза у утврђивању лингвистичке и лексикографске обраде Речника везује се за трећи период рада на Речнику, када је завршено и концепцијско уобличавање Београдске лексикографске школе. Њено уобличавање није показано у трећој, последњој Огледној свесци која је настала у овом периоду (1953)⁷,

⁷ Према И. Грицкат, ниједна од објављених огледних свески својом методологијом није битно утицала на методологију по којој су рађене објављене књиге Речника (Грицкат 1993: 10).

него у изради првог тома Речника. Заокружена концепција школе у трећем периоду њеног развоја везује се за име А. Белића, јер су у време његовог руковођења радом на Речнику урађена Упутства са детаљним правилима утврђеним у заједничком напору ондашњих истакнутих сарадника Института.

6.1. Овом приликом биће разматрана само општа концепција Упутстава, и то у оним сегментима који су представљени у ранијим периодима развоја лексикографске школе, како би се назначили основни правци тог развоја до данас, као и најзначајније новине које српску традиционалну лексикографију уводе у савремене токове њених и других сродних дисциплина.

6.2. У Белићевој лексикографској концепцији⁸ поимање народног језика и статуса народне лексике у односу на књижевни језик, исто је као и код С. Новаковића. Тако по њему, у речник књижевног и народног српскохрватског језика морале би ући, поред народних речи, и све друге које су се одомаћиле у књижевном језику од Вука Караџића и илиризма. Међутим, у његовом ставу преовлађује идеја да за утврђивање односа књижевног и народног језика нису довољне само основне смернице које је дао Вук, јер оне ограничавају даљи језички развој. Вуково давање примата ијекавском источнохерцеговачком и дубровачком идиому није одговарало језичкој реалности у којој је даљи језички развој иницирала екавска варијанта централног дела српског језика, чији су идиоми, такође, ушли у основицу књижевног језика. У таквој језичкој реалности Белић види широку могућност за развијање савременог српског језика не само на основу јужних говора него и централних говора српског језика, говора престижнијих средина које су биле носиоци националне економије, политике, културе и просвећености, као што су: Београд, Шумадија, Мачва, Банат и Срем (исп. Фекете 1993: 26).

6.3. У белићевској лексикографској концепцији заступљен је и поступак којим се показује раслојеност лексике српског језика, поступак којим се представља домен употребе појединих речи и у књижевном језику и у народним говорима, као и поступак којим се показује колико је која реч присутна у језику и колико је заступљена код појединих писаца. Уводи се и правило уношења народних речи из различних крајева, чиме се показује њихова лингвистичка географија,

⁸ Пошто је у уобличавању ове концепције највећу улогу одиграо Белић, њене основне поставке биће у даљем излагању представљене по његовом имену као „Белићеве“ или „белићевске“.

степен њихове распрострањености и њихов могући утицај на писце из тих крајева.

6.4.0. Белић у концепцију Београдске лексикографске школе уводи принцип флексибилности лексичке норме и разрађује и допуњава поступке представљања динамике језичког развоја.

6.4.1. Принцип нормативне флексибилности уводи залажући се за то да Речник не сме бити „еклектички, тј. такав у који би уредници пуштали само оне речи за које м и с л е да имају права грађанства у савременом књижевном језику“ (Белић 1959: XXIII) (реч истакао А. Белић). Овакав индивидуални приступ знатно би осиромашео корпус књижевног језика који је „ипак још у постајању“, тако да се због његовог сталног развоја не може утврдити „које су речи добиле искључиво право грађанства“.

6.4.2. У разрађивању и допуњавању поступака за представљање динамике језичког развоја остаје се на линији основног схватања динамике језичког развоја С. Новаковића, по коме је језички развој условљен међусобним прожимањем књижевног и народног језика. Али се то схватање проширује и на друге чиниоце језичког развоја, који се морају на адекватан начин представити у Речнику.

6.4.3. У установљењу правила у овом домену, вероватно су, поред Белића, учествовали и други сарадници Института. Мисли се пре свега на учешће И. Грицкат, једног од аутора текста Упутстава, која је прва уочила и истакла неисправност другачијег приступа језичком корпусу Речника, приступа по коме је српски језик крајем деветнаестог века већ био коначно уобличен и стабилизван. Такав приступ је евидентан у огледним свескама првог и другог периода у развоју Београдске лексикографске школе, у којима се лексика књижевног и народног језика представља подједнако исцрпно као паралелни међусобно неусловљени системи. Концепција о завршеном развоју српског књижевног језика прихвата статично стање као природно, стварно стање неког језика. Супротно томе, И. Грицкат истиче да непрекидни развој језика не признаје статично стање уређености односа како на лексичком плану, тако и на граматичком и стилском плану. Статично стање завршеног језичког развоја може бити само привидно, јер се као такво може представити у академијским или на сличан начин заснованим речницима, и то само ако им се као задатак одреди обрада лексике одређене, ограничене епохе. Такав задатак је заснован под условом да се на изабрану епоху може гледати са временском дистанцом од стране оних који израђују речник (као нпр. у случају израде Рјечнику ЈАЗУ). Тај услов, стицајем историјских околности, не

постоји у изради Академијиног Речника јер је „развој речника“ ишао напоредо са развојем језика, па нема потребне временске дистанце према корпусу, нити је лексички корпус дефинисан горњом границом епохе која се у Речнику обрађује. Зато је његова горња граница више пута мењана, па је корпус допуњаван лексиком текућег језичког развоја (исп. Грицкат 1993: 8–9).

6.4.4. Због наведених околности, у случају Речника САНУ, отварају се питања хронолошке, територијалне и других видова неизбалансираности речничког корпуса. Та питања су од почетка израде Речника до данас у Београдској лексикографској школи решавана на више начина. Један од њих је непрекидно допуњавање корпуса по различитим критеријумима заснованим на актуелним захтевима времена у појединим периодима језичког развоја. Тако је већ на прелазу из XIX у XX век корпус проширен ономастиком и речима тамног постања, која је изостала у првобитној концепцији С. Новакковића. Касније у периодима државног и језичког зближавања српског и хрватског језика корпус је допуњаван не само повећаним бројем извора хрватских писаца него и лексиком кајкавског и чакавског дијалекта, лексиком икавског изговора и сл.

6.4.5. У садашњим условима језичке подељености и свих других промена, па и надаље, све док се Речник не заврши, динамика лексичког/језичког развоја представљаће се у складу са поставкама лексикографске школе. Корпус Речника ће се допуњавати новим речима и новим значењима, али због сталних промена по другачијим принципима и из извора другог типа. Сада су то контролни извори у које спадају терминолошки и струковни речници, затим енциклопедије, чији се број непрекидно умножава. Под утицајем таквих извора установљена лингвистичка концепција Речника све више уступа место енциклопедијској концепцији. Нову лексику у Речнику сада, као и у осталим периодима његове израде, уносе и сами лексикографи, савременици актуелних новина у језику, и такав однос ће се одржати све до завршетка последње књиге. Данас су те новине најевидентније у сфери религије, моде, политике, у сферама индивидуалног и групног идентитета, чија лексика у знатном броју повећава општи лексички фонд српског језика.

7.0. Из изложеног се види да је у Академијином Речнику од самог његовог заснивања примењиван принцип лексичке динамике, најпре у прикупљању и допуњавању корпуса, а касније и у самој изради. По заступљености тог принципа Речник може бити узор савременој лексикографији у којој се, поред осталог, истиче и захтев за адекватно представљање лексичке динамике, спољашње и унутрашње, што је

нарочито важно за допунска издања речника.⁹ По Д. Шипки (2002: 39–47) овај проблем се у савременој лексикографији решава израдом и применом модела лексичке динамике, чији се многи елементи могу наћи и у Речника САНУ. У њему је, због самог корпуса омеђеног периодом од скоро два века, лексичка динамика представљена на начин који је у великој мери у складу са савременим стандардима. У дугој лексикографској пракси израде овог речника развијао се и формирао веома разуђен метајезик са великим бројем квалификатора који указују на временску, територијалну и др. раслојеност лексике српског/српскохрватског књижевног и народног језика.

7.1. Тако су принципи у представљању лексичке динамике од почетка примењивани у диференцирању народне, покрајинске, дијалекатске и колоквијалне лексике од лексике стандардног, књижевног језика, што је и описано у *Уводу* прве књиге Речника. То показује велики број квалификатора, којим се у виду скраћеница маркирала или сада маркира лексика овог типа по различитим критеријумима, па имамо квалификаторе типа: *дијал.(екајски)*, *јокр.(ајински)*, *ек.(авски)*, *ијек.(авски)*, *ик.(авски)*, *истј.(очни) кр.(ајеву)*, *зай.(адни) кр.(ајеву)*, *југозай.(адни) кр.(ајеву)*, *шјок.(авски) дијалекатј*, *кајк.(авски) дијалекатј*, *чак.(авски) дијалекатј*, *некњ.(ијевно)*, *неодом.(ађено)*, *необ.(ично)*, *неол.(огизам)*, *нејр.(авилно)*, *нерасјр.(остирањено)*, *неуб.(ичајено)* и др. Њима се указује на спољашњу лексичку динамику, која је у различитим периодима одражавала статус маркиране лексике у стандардном, књижевном језику.

7.2. Неки од наведених квалификатора данас нису више актуелни, а то су они којим се маркирала лексика различитих дијалеката и изговора заједничког српскохрватског језика, као што су: *ик.(авски)*, *истј.(очни) кр.(ајеву)*, *шјок.(авски) дијалекатј*, *кајк.(авски) дијалекатј*, *чак.(авски) дијалекатј*. Неки други се већ употребљавају или ће се употребљавати не као нормативни квалификатори него са другачијом вредношћу. У најновијем територијалном диференцирању лексике квалификатор *зайадни крајеву* пружа информацију о територијалној потврђености дате речи савременог српског језика не означавајући и њену припадност хрватском стандарду односно хрватском језику.

На сличан начин ће у савременим условима бити проширене или модификоване информације и неких других територијалних маркера с обзиром на даље тенденције језичког издвајања. Због све очигледније могућности издвајања црногорског језика, биће потребно „активира-

⁹ О начелима обраде лексичке динамике у речницима уопште в. Шипка 2002: 45–46.

ти“ квалификатор *југозападни крајеви*, који би пружао информацију о територијалној заступљености овако маркиране лексике савременог српског језика и на подручју Црне Горе, а самим тим би се искључила могућност њиховог присвајања од стране евентуално издвојеног црногорског језика. У контексту савремене ситуације са другачијим значењем ће се ишчитавати маркери који указују на особеност лексике српског односно хрватског језика. Поред поменутих то је и квалификатор *екавски* за лексику српског језика.

Убудуће ће, вероватно, и професионални квалификатори *кајнолички* и *православни* указивати на тенденцију језичког прегруписавања лексике, у првом случају лексике хрватског језика а у другом лексике српског језика. У контексту језичког раздвајања постојећи квалификатори *источни крајеви* и *шиокавски дијалекаји* постају депласирани у смислу језичке варијантности, тако да ће се овако маркирана лексика у претходним томовима Речника у садашњим условима неминовно сврставати у лексички фонд српског језика. Тако ће територијални маркери у новој ситуацији даљег језичког раздвајања указивати и на тенденцију језичког прегруписавања забележене лексике.

7.3. Због корисника Речника у једном од наредних томова вероватно ће се указати на наведене промене у сфери лексичке динамике и допуниће се постојећи списак квалификатора другим видовима актуелног диференцирања и прегруписавања лексике. Навођење места уз изворе из збирки речи или свих релевантних података о извору (аутор, место и година издања, домен употребе или функционални стил) допуњава информације о раслојавању лексике у свим периодима језичког развоја.

8.0. Лексичке промене изазване унутрашњим потребама, нпр., именовање нове реалије у сфери предмета, уређаја, идеологије и др., по установљеним правилима Београдске лексикографске школе, представљене су у Речнику САНУ у виду нових домаћих или страних речи.

8.1. Исто тако се дају информације о професионалном, социјалном, професионалном и историјском идентитету. Оне су, по одређеним правилима, исказане великим бројем квалификатора типа: *банк.(арсиво)*, *банкарски*; *вет.(ерина)*, *ветеринарски*; *шајтр.(овачки језик, арго)*; *школ.(ски)*; *жарг.(он)*, *жаргонизам*; *ђач.(ки)*; *правосл.(авни)*; *кајт.(олички)*; *цркв.(ена реч)*; *нар.(одски)*, *народни*; *етн.(ологија)*, *етнографија*; *ист.(орија)*, *историјски*; *козм.(еџика)*, *козметички*; *кув.(арски)*, *кулинарсиво*; *миџ.(ологија)*, *миџолошки*; *џразн.(оверје)*, *сујевејје*; *џуђ.(ица)* и др.

Обележја историјског идентитета, као што показују наведени маркери, у одређеним временским периодима најчешће се јављају у

сфери идеологије и моде. Тако се у Речнику до најновијег периода одређеним лексикографским поступцима и маркерима јасно издвајала лексика са идеолошким обележјима ранијих времена религиозно-политичког типа од лексике периода социјализма и једнопартијског уређења; затим лексика народних говора са наивном сликом света из сфере обичаја, веровања и митологија од опште лексике стандардног језика (исп. исто: 42–43).

8.2. На основу примене принципа лексичке динамике, установљеним и разрађеним у дугогодишњем развоју Београдске лексикографске школе, корпус Речника САНУ представља не само динамику развоја српскохрватског језика него и његово стабилно стање са свим лексичким променама, како унутрашњим тако и спољашњим. Ове промене у краћем временском периоду, иначе, не остављају за собом репрезентативан корпус зато што су изузетно нагле и брзе (исп. исто: 41). Начин на који су ове промене представљене у Речнику пружа могућност разликовања стабилних лексичких појава у централном делу лексичког система од оних других, нестабилних на периферији система, из народних говора или супстандарда, које својом нерегуларношћу и непредвидљивошћу одражавају актуелне процесе у развоју лексичког система.

8.3. Корпус Речника САНУ показује да лексеме не напуштају лексички систем него се подвргавају унутрашњим променама и прегруписавању. Информације о прегруписавању лексема и њиховом позиционирању у централном или периферном делу система, као и бележење свих претходних и савремених значењских и обличких варијанти лексема, по правилима установљеним у Упутствима, представљају значајно обележје Београдске лексикографске школе.

9.0. У Белићевим ставовима о улози Речника није изостао и прагматички однос према корисницима речника, што је поставило солидан темељ за установљење и дораду овог принципа у Београдској лексикографској школи, принципа који се поставља као важан захтев савремене лексикографије. Тако се у једном раду Т. Прћића од пет дефинисаних принципа савремене лексикографије само два односе на саме речнике, а остала три на кориснике речника (в. Прћић 2002: 331–332).

9.1. Та окренутост корисницима речника, по белићевској лексикографској школи, изнета је у ставовима о улози дескриптивног речника. Једна од улога је да речник савременог књижевног језика буде и „тумач“ речи књижевних дела, како би се носиоцима језика, па и

странцима, показао потенцијал српског језика и пружила могућност његовог разумевања и изучавања у свим аспектима реализације.¹⁰

9.2. Концепција о дескриптивној а не прескриптивној улози речника ставља га у непосредну службу корисницима као извор за целокупно упознавање одређеног лексичког корпуса. То значи да дескриптивни речници треба да показују и „износе на видело“ одређени језички корпус, као и да прописују правила која проистичу из самог корпуса стваралаца књижевног језика. У складу са тим правилима је и правило да се одреднице наводе у књижевном лику (по гласовима, акценту и облику), без обзира на њихов дијалекатски облик; јер се изворност таквих дијалекатских облика чува њеним значењем и њеном морфолошком структуром. Речници (и граматике) не стварају књижевни језик него га описују у динамици његовог развоја указујући на нове појаве и процесе у језику, као и на непрекидно узајамно преплитање књижевног и народног језика у међусобном допуњавању и богаћењу.

9.4. Уз наведене улоге речника, за Београдску лексикографску школу је карактеристично да својим Речником корисницима пружа научну заснованост лексикографске обраде у оквирима традиционалне филологије, граматике и лексикографије, а у новије време и у оквирима савремене лексикологије и металексикографије. У традицији ове школе је да корисницима понуди ваљане и поуздане податке у виду лингвистичких информација, а по потреби и енциклопедијских.

9.5. Предусретљивост према корисницима, остварена у *Уводу* првог тома Речника у детаљном упућивању и објашњавању примењених поступака у лексикографској обради и презентацији, не спроводи се у пракси његовог даљег публикавања, па су корисници осталих томова прикраћени за овакве информације које у самом речничком тексту нису представљене на овако транспарентан начин. Међутим, читање речничког текста олакшава прегледност грађе, која је остварена разним техничким поступцима, ефектним слогом и типографијом, што се и очекује од добро урађених речника.

9.6. Велика је штета што у традицију ове школе нису уведени савремени начини понуде речничког штива: рекламни програм, едукација корисника и праћење ефеката едукације, понуда електронских

¹⁰ Са становишта функцијске профилисаности речника, ова улога се може одредити као пасивна, јер је оријентисана на разумевање реализованих текстова. О активној и пасивној функцијској профилисаности речника в. Прћић 2002: 231–232.

издања и других могућности које пружају електронски медији (исп. исто: 331–332).¹¹

10.0. У овако дугом периоду израде Речника, могли би се, осим назначена три периода, на основу урађених томова, вероватно, утврдити и други периоди у распону од прве до седамнаесте књиге, који би показивали не само различите развојне нивое српске филологије, лингвистике, лексикографије и лексикологије, него и промене које су долазиле са сменом генерација лексикографског тима Речника.

10.1. Та методологија се мењала и у току новијег, постбелићевског периода, што показује разлика у систему обраде речи између првих и каснијих томова Речника. У првим томовима дефиниције су знатно концизније, а и полисемна структура речи представљана је у знатно мањем обиму и била је мање изнијансирана. Навођен је мањи број примера како би се постигао што мањи обим Речника. Током времена се од ове „минималистичке“ концепције све више одступало, тако да се данас, сем лимитиране употребе примера, обрађивачи не ограничавају у представљању свих значењских реализација речи. Евидентирају се не само значења карактеристична за стандардни језик, него и за субстандард, затим метафоричка значења у уметничкој речи и у колоквијалној употреби. Информација о лексеми се не исцрпљује само идентификовањем семантике и тумачењем фигуративних значења, него се дају информације о граматичко-семантичким и синтаксичким карактеристикама лексеме. Настоје се представити и специфичне морфолошко-деривационе или рекцијске и колокацијске особности (исп. Фекете 1993: 43–44).

10.2. Све ово показује да је даљи развој Београдске лексикографске школе ишао у правцима који су утемељени у белићевској концепцији. Тај континуитет у развоју може се показати само на основу истраживања и пописивања нових поступака примењених у објављеним томовима Речника. Тек тада би се прва стручна елаборација лексикографских начела, методологије обраде речничке грађе и њене научно-лингвистичке заснованости, извршена у трећем периоду рада на Речнику, могла допунити елаборацијом нових поступака објављених томова, што би дало потпунију слику и потврдило солидну утемељеност и континуирани развој лексикографске школе Института за српски језик САНУ.

¹¹ О улози речника као приручника у настави језика и других предмета, о типовима информација у дескриптивним речницима, као и о другим видовима предисретљивости према корисницима (в. Ристић 2006: 99–109).

Закључак

На основу већ уочена три периода до краја педесетих година XX века у развоју лексикографске школе Института за српски језик, у раду се дошло до следећег закључка: прва два периода, до оснивања Института, била су посвећена организацији рада на Речнику, установљењу концепције његове израде, језичком, територијалном, хронолошком и функционално-стилском одређивању речничког корпуса, утврђивању методологије прикупљања и организовања корпуса, а тек су у трећем периоду, са Белићевим преузимањем организације лексикографског рада, постављени теоријско-методолошки темељи ове школе са дефинисаним, општим принципима и утврђеним појединачним правилима, лексикографским и техничким поступцима.

Најверодостојније сведочанство позитивних резултата те школе представља Речник САНУ, у току чије се израде школа формирала и усавршавала. Међутим, вредност и актуелност овог Речника није само у томе. За истицање још неких његових вредности цитираћемо И. Грицкат, једну од наших најистакнутијих лексикографкиња: „Речник ... ће једног дана постати, осим свега другог, сведок два велика развојна тока код нас: бујања српског језика, са његовим терминолошким и литерарним обогаћивањем у двадесетом веку, и напретка лексикографске мисли уграђене у њега, која чини део лингвистичке мисли, и научне мисли уопште“ (Грицкат 1993: 11).

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1959:** Белић А., *Увод, Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Београд, VII–XXVI.
- Грицкат 1993:** Грицкат-Радуловић И., *Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности*, Сто година лексикографског рада у САНУ, Београд, 5–13.
- Фекете 1993:** Фекете Е., *О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Сто година лексикографског рада у САНУ, Београд, 21–49.
- Прћић 2002:** Прћић Т., *Двојезична лексикографија и енглеско-српски / српско-енглески ојшњи речник: њојребе и захтеви новог века*, Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе, Нови Сад — Београд, 331–342.
- Ристић 2006:** Ристић С., *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд.
- Упутства:** Упутство за израду Речника САНУ, Институт за српски језик САНУ, рукопис за интерну употребу.
- Шипка 2002:** Шипка Д., *Унутрашња и спољашња лексичка динамика и њена лексикографска обрада*, Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе, Нови Сад — Београд, 39–47.

Summary

Stana Ristić

**THE FIRST SCHOOL OF LEXICOGRAPHY
AT THE INSTITUTE FOR SERBIAN LANGUAGE SASA**

This paper reveals relationship between the foundation and development of the Belgrade Lexicographic School, which has two centuries of tradition, and the making of 17 volumes of Serbian Academy of Sciences and Arts Dictionary and Thesaurus. Furthermore, the *Instructions for Making the SASA Dictionary*, a document that sums up scientific achievements of several generations of lexicographers, shows the finalization of Schools' theoretical and methodological development.